

GREGORYEN KIPÇAKLAR'A DAİR

GÜLNİSA AYNAKULOVA*

Dünya, Kıpçak dilli Ermenilerin emsalsiz etnik grubu hakkında ilk bilgileri Agatangel Krımskiy'in Türkoloji araştırmalarında Türk ve yabancı araştırmacılar için onlarca yıl boyunca ansiklopedik elkitabı rolünü oynamış olan "Tyurki, İh Movi ta Literaturi" adlı kitabından almıştır¹. Ünlü Akademik Krımskiy (1871-1942) daha genç bir araştırmacı iken 1894 yılında XVI.-XVII. yüzyıl *Kamenets-Podolsk* "Ermenilerinin", *Ermeni yazısıyla yazılmış fakat dil bakımından Ermenilerce anlaşılmayan, tahmini olarak Türkçe olan tuhaf metinlerin araştırılması için görevlendirilmiştir*. 30 sene sonra Akademik Ye. A. Krımskiy sözünü ettiği kitapta şunları yazmıştır:

"Galiç-Podolsk Ukraynası'nda Türk dilli Ermeni kolonileri ilk defa, herhalde daha Moğollar zamanında Altın Orda döneminde, yaklaşık XIV. yüzyılda yani takriben Karaimlerin kolonileri, hatta Litvanya Tatarlarının kolonileri ile aynı zamanda meydana gelmiş olsa gerektir. Daha sonraları, XV. yüzyılın sonunda Osmanlı Türklerinin Kefe şehrini ele geçirmeleri ile birlikte (1475) buraya kolonizasyon akını da eklenmiştir. Kefe'li Ermeniler kütleli şekilde Kırım, Kefe şehrini terk etmişler ve Ukrayna'nın Podolya (merkezi Kamenets'tir) ve Galiç (merkezi Lvov'dur) bölgelerinde yaşayan *dindaşlarının* yanına göç etmişlerdir. Günümüzde bu Ermeni kolonistleri artık Türk dilli olmaktan çıkmışlardır; onlar artık diğer yerli ahali gibi Ukraynaca, Rusça ve Lehçe konuşmaktadırlar. Fakat onların, önceleri nasıl ve hangi dilde konuştuklarını XVI. ve XVII. yüzyıllara ait Türk diliyle fakat Ermeni harfleriyle yazılmış çok sayıdaki belgeler açıkça ortaya koymaktadır. Bu literatür, başlıca olarak Ermeni Mahkemesi'nin tutanaklarıdır. Fakat aynı zamanda dinî eserlere ve vakayinamelere v.s. de rastlanmaktadır. XVI. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar muhafaza edilmiş Kamenets-Podolsk Ermeni Mahkemesi'ne ait tam 32 kitap, Kamenets'ten Kiyef'e nakledilmiş ve günümüzde Üniversitenin binasında, Kiyef Eski Kararnameler

* Gazi Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Öğr. Gör. Dr. - ANKARA

¹ Krımskiy A.Ye., Tyurki, İh Movi ta Literaturi, Kiyev, 1930.

Arşivi'nde muhafaza edilmektedir. 1894 yılında Moskova Arkeoloji Topluluğu, kendi üyelerinden H.İ.Kuçük-İoannesov'u Kiyef'e, Kamenets-Podolsk Ermenilerinin bu mahkeme kitaplarını incelemesi için göndermiştir. Kuçük-İoannesov XVI.-XVIII. yüzyıla ait bu Türkçe kararnamelerden 10-15 tanesini örnek olarak Moskova'ya getirmiş ve Moskova Arkeoloji Topluluğu, içinde F. Korş, S. Sakov ve A. Krımskiy'in bulunduğu bir komisyona, getirilmiş olan bu belgelerin incelemesini havale etmiştir. Bu komisyonun ortak çalışmasının sonucu F. Korş'un 1896 lengvstik tebliğinde ortaya konmuştur..." Bundan sonra Krımskiy, adı geçen komisyonun çalışması ve F. Korş'un tebliği hakkında kısa bir bilgi verdikten sonra bu "Ermeni-Kıpçak dilinin XIII.-XIV. yüzyıl eseri olan Codex Cumanicus'un diline, Lutsk Karaimleri ve Kumuk lehçelerine benzediği"ne dair bilgilerini vermiştir².

Şimdi doğrudan incelemekte olduğumuz konumuza gelecek olursak; Kıpçakça konuşan, Kıpçakça yazı diline sahip olan, Kıpçakça dua eden ve 400 sene önce dünyada ilk defa olmak üzere Kıpçakça bir kitap basan bu Ukraynalı esrarengiz "Ermeniler" kimdi? Bu soruya doğru yanıt verebilmek için Türk boylarından birini oluşturan Kıpçakların tarihî seyrine kısa bir göz atmamız gerekmektedir.

Rusya'da "Polovtsı", Orta Avrupa'da "Kumanlar" ve Doğu'da "Kıpçaklar" olarak bilinen Türk kavminin adı, bin iki yüz seneden fazla bir zaman önce çeşitli dillerde yazılan eserlerde zikredilmeye başlamıştır³. İslam müellifleri ve Rus vakayazıcıları bu Kıpçak-Kumanları, Büyük Bozkıra (Deşt-i Kıpçak= Kıpçak Bozkırı) adını veren çok kalabalık ve güçlü bir kavim olarak bilmişlerdir.

X. yüzyılın ortalarında İrtiş boylarında yaşayan bazı Kıpçak boyları, diğer Türk boylarının tarihinde olduğu gibi, Doğu'da meydana gelen bazı

² Garkavets A.N., Kıpçakoyazıçınıye Armyane i Kıpçakskoye Armyanopismennoye Naslediye XVI-XVII Vekov/ Garkavets A.N., Sapargaliyev G.; Töre Bitügi. Kıpçaksko-Polskaya Versiya Armyanskogo Sudebnika i Armyano-Kıpçakskiy Protssesualniy Kodeks. Lvov, Kamenets-Podolskiy, 1519-1594. Almatı, "Deşt-i Kıpçak", "Baur", 2003, s. 757-758; Garkavets A.N., Zagadoçınıye Ukrainskiye Armyane, Kotoriye Govorili, Pisali, Molilis po Kıpçakski i 400 Let Nazad Napeçatalı Pervuyu v Mire Kıpçakskuyu Knigu/ Garkavets A.N.; Kıpçakskoye Pismennoye Naslediye I. Katalog i Tekstu Pamyatnikov Armyanskim Pismom. Almatı, "Deşt-i Kıpçak", 2002, s. 5-6.

³ Klyıştorniy S.G., Sultanov T.İ.; Kazahstan. Letopis Treh Tısaçetiy, Alma-Ata, "Rauan", 1992, s.117.

siyasî oluşumların etkisi ile Batı istikametinde yer değiştirmek zorunda kalmışlardır. Kıpçakların İrtiş sahasından Batı'ya doğru harekete geçmeleri büyük ihtimalle 916'larda Çin'in kuzeyinde ortaya çıkan Kıtay Devletinin faaliyeti ile bağlı olsa gerektir⁴. Kıtaylar kuvvet kazandıkça söz konusu bölgede yaşayan ve esas kısmını Kıpçakların oluşturduğu bazı Türk topluluklarını Batıya doğru itmişler ve bu Kıpçaklar XI. yüzyıldan itibaren İrtiş'ten göç edip Uralları aşarak, bir kısmı Kama-İdil sahası ve Aşağı İdil boyunda yayılmış, diğer bir kısmı da Peçenekler ve Uzlardan boşalan yerleri işgalle⁵ Kuzey Kafkaslara, Kuban boyuna ve Aşağı Don boyuna, oradan da Dnepr istikametine ve daha sonraları Tuna boyuna kadar gitmişlerdir. XI. yüzyılın ikinci yarısında Ryazan, Novgorod-Seversk ve Pereyaslavl gibi Rus prenslikleri Kıpçak devletinin kuzey sınırını teşkil etmekteydi. Rus vakayinamelerinde Ruslar ile Kuman-Kıpçaklar arasında geçen savaşlar, çok çeşitli münasebetlerle detaylı bir şekilde anlatılmaktadır ki, adı geçen vakayinamelerde Kıpçaklar ilk defa 1055 tarihinde zikredilmiştir⁶. Bu komşuluk 180 yıl kadar sürdüğünden, Kuman-Kıpçaklar ile Ruslar arasında karşılıklı bir tesirleşme süreci yaşanmış ve bu iki kavim adam akıllı kaynaşmıştır. Rus askeri teşkilatında, Rus yaşayış tarzında Kuman-Kıpçakların bir çok tesiri olduğu bilinmektedir. Himayeye sığınmak için Rus prenslerinin de çok defa Kuman-Kıpçakların kızlarını eş olarak istedikleri bellidir. Diğer yandan Hıristiyanlığı kabul eden pek çok Kuman ve Tork beyleri, Rus boylarının asilzade zümresinin bir kısmını teşkil etmişlerdir⁷.

Rasovskiy'e göre Kıpçaklar beş bölükten ibaretti: 1-Orta Asya bölüğü, 2-Volga-Yayık bölüğü, 3-Donç-Don bölüğü, 4-Aşağı Dnyepir bölüğü, 5-Tuna bölüğü⁸. Kuman-Kıpçaklar birinci sınıf atlı asker olmaları sebebiyle, komşu devletler tarafından ücretli asker olarak sık sık davet edilmişlerdir. Onlar bu sıfatla Lehistan, Macaristan ve hatta Çek (Bohemya) memleketinde de savaşmışlardır. Bu suretle Kıpçakların savaşçı hareket sahaları Orta Asya'da Harezmi sınırlarından başlayarak Kafkaslarda Anadolu sınırları, Doğu Avrupa'da İdil Bulgarları, Rus Knezlikleri, Balkanlar'da Bi-

⁴ Kurat A.N., *IV.-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara, 1992, s. 72; Klyashornıy S.G., a.g.e., s.130.

⁵ Kurat A.N., *Peçenek Tarihi*, İstanbul, 1937, s. 189.

⁶ Kurat A.N., *Peçenek Tarihi*, s. 183, 188.

⁷ Kurat A.N., *Rusya Tarihi*, Ankara, 1999, s. 39-40.

⁸ Rasonıy L., *Tarihte Türklük*, Ankara, 1971, s. 140.

zans, Orta Avrupa'da Lehistan ve Macaristan'a kadar çok geniş bir sahada cereyan etmiştir⁹. Kumanlardan bir zümre, 1109 yıllarında Ruslarla yapılan mücadele esnasında yenilgiye uğrayarak eski kudretlerini kaybedince 1118'de başbuğları Atrak'ın kumandasında O'nun damadı olan Gürcü Kıralları II. David'in daveti üzerine Gürcistan'a gitmiş ve kralın hizmetine girmiştir. Atrak'ın maiyetinde (aileleriyle birlikte 300 bini aşan) kalabalık bir Kuman kitlesi bulunmaktaydı. Gürcü Kıralları bunlardan 40 000 kişilik mükemmel bir (daimi) atlı ordu teşkil ederek¹⁰ Kür nehri kuzeyinde ve Şirvan'da yerleşen Türkmenlere hücum etmiştir¹¹. Gürcülerin bu Kuman kuvvetlerine dayanarak Anadolu Selçuklularının hücumlarına karşı koydukları da bilinmektedir¹². Kral, Kıpçakların yardımı ile bütün ülkelerin hükümdarları üzerinde korku ve ürkü yaratmış, onlara büyük darbeler indirmiştir. Kral David 1122 yılında Tiflis şehrini ele geçirmiş ve böylece 400 yıldır aralıksız İslam ve 1068'den beri Selçuklu-Türk şehri olan Tiflis, Kıpçaklar sayesinde ilk defa Apkaz-Kartel Bagrathlıları eline geçip, 1125'te de başkent yapılarak yeniden bir Hıristiyan beldesi olmaya başlamıştır¹³.

Kudretli Kıpçakların askeri gücünden yararlanma geleneği daha sonraki Gürcü Krallarının zamanında da devam etmiştir. Özellikle 1184-1214 yılları arasında hakimiyet süren Kraliçe Tamara döneminde, ülkeye çok sayıda yeni göçen Kıpçaklardan faydalanmaya daha da önem verilmiştir. Gürcülerin 1195'te Azerbaycan Atabegî İldehiz ile yapılan savaşlarında, Hıristiyan Kıpçaklar'ın hanı Vsvolod'un kardeşi Sevinç'in idaresi altında kuvvetli bir Kıpçak ordusu yardıma gelmiş¹⁴ ve bu yeni gelen Kıpçaklar, bütün Yukarı-Aras, Orta-Aras boylarını, Orta Kür kesimini zapt ederek adı geçen bölgelerde yerleşmişlerdir. Böylelikle Kraliçe Tamara zamanında ve 1195'te ikinci göç kolu olarak sonradan gelen söz konusu Kıpçaklara, onları Kral David zamanında gelenlerden ayırt etmek için "Yeni Kıpçaklar" ve David'in getirttiklerine de "Eski Kıpçaklar" denilmesi adet olmuştur. Bu

⁹ Kurat A.N., *IV.-XVIII. yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri*, s.74-75.

¹⁰ Kurat A.N., a.g.e., s. 83-84;

¹¹ Toğan A.Zeki V., Azerbaycan, İ.A., C. II., İstanbul, 1993, s. 102.

¹² Turan O., *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ankara, 1965, s. 174.

¹³ Kırzioğlu M.F., *Yukarı-Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar. İlk Kıpçaklar (M.Ö. VIII.- M.S. VI. yy.) ve Son Kıpçaklar (1118, 1195) ile Ortodoks-Kıpçak Atabekler Hükümeti (1267-1578). (Ahıska / Çıldır Eyaleti Tarihinden)*. Ankara, 1992, s. 117-118.

¹⁴ Toğan Zeki V., a.g.m., s. 102.

"Yeni Kıpçaklar"ın çoğu, Gürcü-Ortodoks kilisesine bağlı olmakla birlikte bir takımı da, 1200'de feth ettikleri Anı-Şeddadlı Emirliği ülkesindeki Gregoryen-Ermeni mezhebine girmişlerdir¹⁵. Gümrü (1924'ten beri Leninkan) güneyinde ve Elegez (Arakaz) dağı kuzeybatı eteğindeki Ertik kasabası yanında, büyük "Kıpçağ" adlı sırf Ermeni yerli köyünün bulunması ve burada asıl adı "Kıpçak-a Vank" (Kıpçak Manastırı) olup, "Haric-a Vank" da denilen XIII. yüzyıldan kalma çok güzel bir külliye sayılan, sanat değeri yüksek üç kubbe ve ana yapıda iki insan ve bir de kanatlı arslan kabartması bulunan tapınak ile, Elegez güneyinde, yine XIII. yüzyıldan kalma "Aştarak/Eşterek" kasabası kilisesi (Başgirt boyu "Eşterek / Heşterek / İşterek kolunun Kıpçaklar ile buraya gelen topluluğundan kalma), Kars'ın İğdir İlçesinde (1918'de Ermenilerce Türklere yapılan kırgında halkı kırılıp ıssız kalan) bir "Kuçakh" (Kıvçakh) köyünün varlığı Yeni Kıpçakların Elegez dağı çevresinde ve Aras sağında da yayıldıklarını göstermektedir¹⁶. G. Alişan, R. Açaryan ve E. Hurşudyan'ın ortaya çıkardıkları epigrafi bilgilerine göre, Ermenistan'ın Şırak bölgesi, Artık rayonundaki şimdiki Ariç köyünün eski adı Kıpçaq idi. Hatta "XI. yüzyılda bu köyde bir manastır da meydana getirilmiş olup ona Hıçahavank adı verilmiştir (Ermenice hıçah "Kıpçak"+vank "manastır, keşiş yurdu" demektir). Bu manastır hâla ayakta¹⁷.

Görüldüğü üzere, XIII. yüzyıldan itibaren Kür, Aras, Çoruk boylarına yayılarak bir kısmı Gürcü-Ortodoks kilisesine, diğer bir kısmı da Ermeni-Gregoryan Kilisesine bağlandıkları için Türkçe konuştukları halde sırf "haçperest" olmaları sebebiyle bu Kıpçak-Kumanlara, Osmanlılara, Rum/Rumiyân denilmesi gibi "Gürcü" veya "Ermeni" denilmesi adet olmuştur.

Anlaşılan, bu "Ermeni" denilen Hıristyan Kıpçaklar, söz konusu bölgelere gelerek burasını yurt edindikten sonra da Anayurtları ile olan münasebetlerini kesmemişlerdir. Yukarıda görüldüğü gibi bu Kıpçaklar, artık daha çok ticarî faaliyetlerde bulunarak, vaktiyle boy boy geldikleri Kafkasya ötesi, Kuzey Karadeniz bölgeleri ve daha ötelelerde yaşayan kardeş

¹⁵ Kırzioğlu M.F., a.g.e., s. 136.

¹⁶ Kalabalık Kıpçak boy ve oymaklarından olup 1195'ten sonra Borçalı, Şırak, Gökçe, Revan, Nahçıvan ve Gence bölgelerine yayılarak coğrafyada haura bırakmış isimler üzerine detaylı bilgiler için bakın: Kırzioğlu M.F., a.g.e., s. 136-139.

¹⁷ Garkavets A.N., Kıpçakoyazıçnıye Armyane.../ Töre Bitiği, s. 759.

Türk boyları ve diğer topluluklar ile Doğu Anadolu, Kafkasya bölgeleri halkları arasında kültürel bağların kurulmasında adeta bir köprü rolünü oynamaya başlamışlardır. Elbette, A. Garkavets'in de çok doğru olarak tespit ettiği gibi, Ermenistan'ı terk etmek zorunda kalan pek çok Ermeni de Kırım'da, Besarabya'da uzun zaman Kıpçaklar ile komşu olarak yaşamışlar ve bunun sonucunda Kıpçak dilini öğrenmişlerdir¹⁸. Hatta daha önceleri, Ermeniler daha Ermenistan'da iken Kıpçaklar ile sıkı bir temas içinde bulunmuşlardır. Bu durum şunu gösteriyor ki, Gregoryen-Kıpçaklar denilen bu topluluk etnik bakımdan saf bir ırk veya millettten ibaret olmayıp... ama yine de, dinin, toplum hayatının her yönünü etkileyen ortaçağ fikir ve hayat anlayışının fevkalade önem taşıdığı bu dönemlerde Ermeni-Gregoryen Kilisesine bağlı olmalarına rağmen, Türkçe yazı diline sahip olmaları, iş, eğitim, hukuk dillerinin Türkçe olması durumu, kendi etnik kimliklerine olan sıkı bağlılıklarına işaret etmekte ve bu "Ermeniler" in ezici çoğunluğunu Hıristyan fakat Türk asıllı Kıpçakların teşkil ettiğine delalet etmektedir.

Ermeni tarihçileri, Ermenilerin ilk defa Ukrayna (Eski Rusya) topraklarında ortaya çıkışını, başkenti Anı şehri olan Bagrati (886-1045) Ermeni Beyliği'nin çöküşüne bağlamakta, Kiyef'teki Ermeni kolonilerinin başlangıcını da XI. ve XII. yüzyılın ilk yarısına götürmektedirler. Bazı araştırmacılar bu fikirleri için Fedor Dmitriyevič adlı bir knezin 1062 tarihinde, Ermenileri Rusya'ya göç etmeleri için çıkardığı davet belgesini esas almaktadırlar. Fakat bu belgenin resmi olarak ancak 21 Ekim 1641'de Varşova'da kaydedilmiş olması ve söz konusu belgeyi teyit edecek başka bir belgenin bulunmayışı sebebiyle, adı geçen belgenin gerçekliği hakkı da bir kısım araştırmacılar da şüphe uyandırmıştır¹⁹. Kıpçak dilli bu Ermenilerin meydana getirdikleri koloniler, Ermeni, Türk ve Gregoryen-Kıpçak kaynaklarında Mankerman olarak adlandırılmıştır. Kiyef Ermenilerinin gerçekten de koloni olarak adlandırılabilir bir topluluğu oluşturup oluşturmadığını söylemek imkansızdır. Fakat çok daha sonraları, III. Agop'un Kondakı'nda (1410 yılı) Kamenets'te ve diğer şehirlerde

¹⁸ Garkavets A.N., Kıpçakoyazıçnıye Armyane.../ Töre Bitügi, s. 759; Garkavets A.N., Zagadoçnıye Ukrainskiye Armyane.../ Kıpçaksıye Pismennoye Naslediye I, s. 6-7.

¹⁹ Kapral M., Pravovoye Ustroystvo Armyanskoy Obsını Lvova v XIV-XVIII vv. Obzor Dokumentov / Garkavets A.N., Sapargaliyev G.; Töre Bitügi. Kıpçaksko-Polskaya Versiya Armyanskogo Sudebnika i Armyano-Kıpçakskiy Protsessualny Kodeks. Lvov, Kamenets-Podolskiy, 1519-1594. Almatu, "Deşti-Kıpçak", "Baur", 2003, s. 742.

bulunan belirli Ermeni ruhani dairelerinin yanı sıra, -ki çok iyi bilindiği gibi buralarda muhtar Ermeni cemaatleri bulunmaktaydı, -Kiyef ruhani dairesi de zikredilmiştir. XVI.-XVII. yüzyıllarda Kiyef'te artık böyle muhtar cemaat yoktu, ama Kiyef'te Ermenilerin kendi kiliseleri mevcuttu.

1356 Magdeburg İmtiyazı'nda belirtilen millî topluluklar arasında (Ukraynalılar, Ermeniler, Yahudiler, Tatarlar, Saratsiler) sadece Ermeniler, idare muhtariyeti ve mahkeme usulü gibi kendi muhtar organlarını düzenleme imkanından azami bir şekilde istifade etmeyi bilmişlerdir. Ermenice yazılmış, Kilise karakterini taşıyan XIV. yüzyılın 60-80'li yılların diğer belgelerine göre Lvov'da, gelişmiş sosyal ve kilise yapısına sahip oldukça kalabalık Ermeni cemaatleri bulunmaktaydı. 1379 ve 1380 yıllarında "şehirde ve şehir surlarının dışında yaşayan Ermeniler, Leh ve Macar krallarından kendi hukukî statülerinin onayını elde etmişlerdir. Topluluk "kendi gelenekleri ile; voyt yapısı, piskoposları, kiliseleri ve bütün diğer yarar ve hakları ile" muhafaza edilmekteydi. Lvov ve Galiç Rusyası'nın Leh krallığı idaresi altına geçmesiyle Ermeniler, Vladislav II. Yagayla'ya da 1379 ve 1380 tarihli bu iki hukuk imtiyazlarını onaylatma imkanı elde etmişlerdir²⁰.

Ermeniler Podolya ve Galiçya'ya Moldavya, Vlahya ve Kırım'dan geliyorlardı. Onların başlıca yerleşim yerleri Akkerman, Seret, Suçova, Hotin ve Yassı idi. Kırım topraklarında en kalabalık Ermeni kolonisi XI. yüzyılın ortasında kurulan Kefe şehrinde idi. Ermeni şahitleri, XV. yüzyılın ikinci yarısında burada 35-40 bin Ermeninin bulunduğu söz etmektedirler. Diğer bir önemli Ermeni kolonisi de Sudak'ta idi. Aynı zamanda, Kozlev, Karasubazar, Akmesid, İnkerman, Surhat vs.de de Ermeni kolonilerinin bulunduğu söz edilmektedir.

Yukarıda sözü geçen katolikos III. Agop'un Kondakı'nda, Kiyef ve Kamenets ruhani daireleri haricinde, Lutsk'ta, Vladimir'de ve aynı zamanda günümüzde Romanya sınırlarında bulunan Suçova ve Seret şehirlerinde de Ermeni ruhani dairelerinin bulunduğu söz edilmektedir. Daha sonraları Sadok, Baronç ve T. Gromnitskiy'in bilgilerine göre Ukrayna'nın 70'ten fazla şehir, kasaba ve köyünde pek çok "Ermeni" yerleşim yeri teşekkül etmiştir²¹.

²⁰ Kapral M., a.g.m.,.../ "Töre Bitiği", s. 742.

²¹ Garkavets A.N., Kıpçakoyazıçnıye Armyane.../ Töre Bitiği, s. 760; Garkavets A.N., Zagadoçnıye Ukrainskiye Armyane.../ Kıpçaksıoye pismennoye Naslediye I, s. 7.

Bütün bu Ermeni yerleşim yerleri arasında en büyüğü Kamenets kolonisi idi. Eğer Lvov'da 60 Ermeni ailesi bulunuyorsa, görgü şahitlerinin bilgilerine göre Kamenets'te 300 aile bulunmaktaydı. Fakat yerli mahkeme ve kararname kitaplarındaki bilgilere göre bundan çok fazla aile bulunmaktaydı. Burada şehir belediyesi ile birlikte, şehir çarşısı, kiliseler, mağazalar, fakirler barınağı, hamamlar vs. bulunduran şehrin 3/4 kısmı Ermenilere ait idi. Kamenets Ermenileri su değirmenleri, köyler, çiftlikler, arı kovanları sahipleri olup, ayrıca gümrükleri kiralamakta ve özel ihtisaslaşmış zanaatlara, muhtar sivil ve dinî teşkilatlara, atölyelere, kardeşlik niteliğindeki sosyal derneklere, okullara vs. sahip idiler. Genel olarak bunlar, büyük, itibar sahibi olan iyi teşkilatlanmış sağlam bir şehir topluluğu idi.

Bu "Ermeniler", Mhitar Goş'un XII.-XIII. yüzyıl Kanunlar Mecmuası'nın yerli Kıpçak-Leh versiyonuna göre şüphesiz davacı veya davalı da oluyorlardı. Söz konusu Kanunlar Mecmuası'nın Lvov Ermenileri için, yeni ve yerli şartlara göre düzeltmeler yapılan ve ekler içeren Latince metni, Leh Kralı Yaşlı I. Sigizmund tarafından 5 Mart 1519 yılında onaylanmıştır. Mahkeme Usulü de, Lvov'da Gregoryen-Kıpçak dilinde tanzim edilmiş 1523-1594 Mahkeme Usulü Kanunu'na göre nizama koyulmaktaydı. Mahkeme Usulü Kanunu'nun nihai redaksiyonu 1601-1604 yıllarında gerçekleştirilmiş olup bunun 40 veya daha fazla nüshası bilinmektedir. Lvov Ermenileri, mahkeme işlerini başında bir Ermeni voytunun bulunduğu kendi mahkemelerinde görüyorlardı. Fakat IV. Kazimir'in 1469 kararnamesiyle bu mahkemenin yetkisi Leh yargı yetkisi lehine sınırlandırılmıştır. Buna göre, Lvov Ermeni Mahkemesi reisinin mükellefiyetleri şehir voytuna verilmiş, üstelik dört sivil ve ceza maddesine göre Lvov Ermenileri, genel olarak Leh mahkemesine tabi duruma getirilmişlerdir. Başında şehir voytu bulunan Lvov Ermeni ceza mahkemesi bu şekilde 24 Mart 1784 tarihine kadar varlığını sürdürmüştür. Lvov'da 1444'ten 1734 yılına kadar, sözünü ettiğimiz mahkemeler ile birlikte, başında bir piskoposun bulunduğu Ermeni ruhani mahkemesi de faaliyet göstermekteydi. Bu mahkeme, nikâh, miras işleri vs. gibi çeşitli ruhani işlere bakmaktaydı.

Şimdi, 5 Mart 1519'da Leh Kralı I. Yaşlı Sigizmund tarafından onaylanmış Gregoryen-Kıpçak Kanunlar Mecmuası'na ve Mahkeme Usulü'ne gelecek olursak: Kanunlar Mecmuası üç bölümden oluşmaktadır. Bunlar:

giriş, sivil kanunlar ve çoğu zaman yargılama niteliğini taşıyan *ek maddeler*'dir. Kıpçakça elyazmalar, Arnavut Katoligosu Stepannos'un ricası üzerine 1184-1213 yıllarında Mhitar Goş tarafından iş bu Kanunlar Mecmuası için yazılan Giriş'i kelimesi kelimesine tekrar etmektedir. Leh ve Kıpçak varyantlarının sivil maddelerinin büyük kısmı da Mhitar Goş'un Kanunlar Mecmuası'nın ilgili maddelerini hemen hemen aynen ihtiva etmekte ve bu Kanunlar Mecmuası'nı düzenleyenlerin aynı sınırlayıcı ilavelerini içeren Lehçe ve Kıpçakça metinler de birbirleriyle uyumlu görünmektedir. Bu çerçevede, söz konusu eserden Ermeni Kanunlar Mecmuası'nın Leh-Kıpçak versiyonu şeklinde söz etmek mümkündür. Diğer konularda, Kıpçak elyazmaları özgündür ve bundan ötürü Kıpçak metni hakkında, bir yandan Ermeni Kanunlar Mecmuası'nın fikir ve hukuk esaslarının gelişmesi sonucunda, diğer yandan da yerli hukuk (Rus hukuku, Magdeburg veya Alman hukuku, Büyük Kazimir'in Statutları, Litvanya knezlerinin, Macar ve Leh krallarının imtiyazları) belgeleri ve düsturlarının gelişmesi sonucunda meydana gelmiş *bağımsız bir hukuk eseri* olarak söz etmek mümkündür. Kıpçak Kanunlar Mecmuası hem Lvov'da, hem Kamenets-Podolsk'ta olmak üzere çeşitli dönemlerde, çeşitli insanlar tarafından defalarca yenilenmiş ve yeniden yazılmıştır. Kopyacılar Mhitar Goş'un nasihatlerine uyarak ilk metni düzeltmişler, redaksyonunu yapmışlar ve zamanın taleplerine uyarak yeni hukuk esaslarını ilave etmişlerdir.

Kanunlar Mecmuasında, ana maddelere geçmeden önce, dikkat çeken şu ilk 10 madde yer almaktadır:

1) *Burungisi, ki pampasel etârlâr bizni, ki tôrâlâri (kanunları) yohtur.* (Birincisi, bizim kanunlarımızın olmadığına dair bizi kötüleyenler hakkında).

2) *Ekinçi, ki ne üçün emdi yazdıq, ya kimnih priçinasından.*

(İkinci, neden biz şimdi yazdık, veya kimin sebebiyle yazdık).

3) *Üçünçi, nişan küçünüh barça tôrâlârnih.*

(Üçüncü, bütün kanunların fevkalade gücü hakkında).

4) *Dörtünçi, ki kimlâr tôrâçilâr bolmah kerâk.*

(Dördüncü, kimlerin töreci olması lazım).

5) *Beşinçi, ki ne nemâdir törâ, ya kimgâ törâ bolmaq, ya törâni kimgâ simarlamak kerâk.* (Beşinci, töre ne demektir, kimin töre olması veya töreyi kime emanet etmek gerek).

6) *Altınçi, ki ne türlü tiyar bolmağa törâçilârgâ ya zahotcalârgâ.*

(Altıncı, törecilerin ve davacıların nasıl davranmaları lazım).

7) *Yedinçi, tanihlâr üçün, ki nedir alarnih inanlâri.*

(Yedinci, şahitler hakkındadır ki onlara nasıl güvenilir).

8) *Sekizinçi, ant üçün, ki ne türlü bolmaq kerâk, ya kimgâ berilir ant.*

(Sekizinci, ant hakkında; ant nasıl olmalı ve kimler tabi tutulmalıdır).

9) *Toğuzunçi, ki tiğmâstir k'risdanlârgâ dinsizlâr alnina barmağa törâgâ.*

(Dokuzuncu, Hıristyanlara hak aramak için kâfirlerin töresine başvurmak yakışmaz).

10) *Onunçi, ki haysi bitiklârdân yığdıq, ya haysi millâtlârdân aldıq törâlârni.*

(Onuncu, hangi eserlerden yararlandık veya hangi milletlerin törelerini aldık)²².

Bu maddelerin birer birer ve teferruatlı bir şekilde açıklanması yapıldıktan sonra ana ve ek maddelere yer verilmiştir. Konu uzmanları ve araştırmacıların fikrine göre, Kanunlar Mecmuası'nda ve ilk başta Kıpçak dilinde tanzim edilmiş 1523-1594 Mahkeme Usulü Kanunu'nda kullanılan, derin bir şekilde hazırlanmış Kıpçakça özel terminoloji, Göktürk, Gök Tanrı, dönemine kadar giden Kıpçak hukuk geleneklerinin sürekliliğini ortaya koymaktadır²³.

²² Garkavets A.N., Transkripsiya Kıpçakskogo Teksta 1523 Goda po Rukopisi 1916/ II Natsionalnogo İnstituta İmeni Ossolinskih, Vroslav, Polşa, i Yego Perevod na Russkiy./ Garkavets A.N., Sapargaliyev G.; Töre Bitiği. Kıpçaksko-Polskaya Versiya Armyanskogo Sudebnika i Armyano-Kıpçakskiy Protseşualnıy Kodeks. Lvov, Kamenets-Podolskiy, 1519-1594. Almatı, "Deşt-i Kıpçak", "Baur", 2003, s. 17.

²³ Garkavets A.N., Sapargaliyev G., Predislaviye / Töre Bitiği. Kıpçaksko-Polskaya Versiya Armyanskogo Sudebnika i Armyano-Kıpçakskiy Protseşualnıy Kodeks. Lvov, Kamenets-Podolskiy, 1519-1594. Almatı, "Deşt-i Kıpçak", "Baur", 2003, s.4.

Ermeni-Kıpçak Kanunlar Mecmuası ve Mahkeme Usulü Kanunu'nun yazıldığı dil üzerinde duracak olursak; Kanunlar Mecmuası'nın tercümanları kendi ana dilleri olan Kıpçak diline bazen *Tatarca* demektedir. Bu durum Kıpçak dilinin, Moğol-Tatar istilasından sonra her yerde artık *Tatarca* olarak adlandırılmaya başlamış olmasıyla ilgilidir. Söz konusu dilin taşıyıcıları her şeyden önce, kendi dillerini, adı geçen eserin orijinalinin yazıldığı Ermeni dilinden ayırmak amacını gütmüşlerdir²⁴. Dil uzmanları bu Gregoryen-Kıpçak dilinin, menşe bakımından Kırım muhitinin Kıpçak-Kuman dillerinden birini teşkil ettiğini, yapı özellikleri bakımından da Karaimce'nin Trakay ağzına, Kumanca'ya, Kıpçak-Urum ağzına ve Kırım Tatarcasının dağlık bölgesi ağızlarına benzediğini belirtmektedir²⁵. Eğer Mısır Memlüklerinin, Altın Orda ve Harezmi ahalisinin yazılı eserlerinde bulunan sonraki dönem Oğuzca ve Arapça-Farsça katmanlar dikkate alınmazsa bu Kıpçakça, sözünü ettiğimiz eserlerin diline son derece benzerlik göstermektedir²⁶. XVI-XVII. yüzyıllarda başta Kamenets-Podolsk ve Lvov'da olmak üzere, ama aynı zamanda Ukrayna, Lehistan, Moldavya, Vlahya ve Küçük Asya'daki "Ermeni" koloni temsilcileri tarafından tanzim edilmiş bu eserin dili, yukarıda belirtilen sebeplerden dolayı bilimsel tanımlamada Kıpçak dili olarak belirtilmektedir²⁷. Ayrıca, Ermeni yazısıyla yazılmış, iş hayatı ile ilgili, dinî hayatla ilgili, eğitim hayatı ile ilgili eserlerin dili olarak bilinen bu dil, bilimsel olarak, Ermeni alfabeleriyle yazılmış eserlerde muhafaza edilen *Ermenilerin muayyen grubuna özgü bir dil olarak da nitelendirilmektedir*²⁸.

Elbette, bu Gregoryen-Kıpçakların muhtarlığının bağımsızlığı çoğu hallerde Ukrayna'da bulunan Ermeni-Gregoryan Kilisesi'nin bağımsız durumuyla ilgiliydi. Bundan dolayı Leh-Katolik Patrikliği, Vatikan'ın desteğine dayanarak ve her vasıtaya başvurarak Lvov ve Kamenets Ermenilerini Roma Katolik Kilisesi'yle birleştirmek, kendi tarafına çekmek için çeşitli teşviklerde bulunmaktaydı. Fakat Kamenets Ermenilerinin büyük kısmı yine de bu birliği kabul etmemiştir. 1672-1692 yıllarında şehir Os-

²⁴ Garkavets A.N., Kıpçakoyazıçnıye Armyane.../ Töre Bitügi, s. 766.

²⁵ Garkavets A.N., a.g.m....../ Töre Bitügi, s. 767.

²⁶ Garkavets A.N., Konvergentsiya Armyano-Kıpçakskogo Yazıkı k Slavyanskim v XVI-XVII vekov. Kiyev, "Nauka-Dumka", 1979, s. 5.

²⁷ Garkavets A.N., Kıpçakskıye Yazıkı: Kumanskiy i Armyano-Kıpçakskiy. Alma-Ata, "Nauka", 1987, s. 114.

²⁸ Garkavets A.N., Armyano-Kıpçakskiy Yazık.../ Töre Bitügi, s. 767.

manlılar tarafından alındığında burada hâla Ermeni-Gregoryan Piskoposu İoann Berestoviç bulunmaktaydı.

Ermenilerin hukukî, idarî ve kilise bakımından özerkliği, dinî bakımdan ayrı oluşu, onların ülkenin ekonomik hayatında aktif bir şekilde yer almasına, hatta bazen bölgedeki mal mübadelesinin ve istihsalin muayyen dallarının gelişmesine önemli etkide bulunmasına engel olmamıştır, ki bu bölge üzerinden Ukrayna, Beyaz Rusya, Lehistan, Litvanya, Rusya, Tuna Knezlikleri, Türkiye, Kırım Hanlığı, Suriye ve İran arasında yapılan ekonomik ilişkilerin başlıca yolları geçmekteydi.

Kamenets Ermeni Mahkemesi'nin kararname kitaplarında, yerli Ermenilerin ticaret alanında elde ettikleri pek çok imtiyazlardan söz edilmektedir²⁹. Elbette, bu imtiyazlar "Ermenilere", yaptıkları faaliyetleri söz konusu bölgenin devletlerine menfaatler sağladığı için verilmekteydi. "Ermeni" ticareti harp zamanında bile faaliyette olup, savaş yapmakta olan tarafların himayesi altında bulunmaktaydı. Mesela, 1620-1621 Hotin harbi sırasında Osmanlı idaresi tarafından Kamenets Ermenilerine verilmiş muhafaza belgelerinin sayısı 8 ve 13 arasında değişmektedir. Bu belgeler "Ermenilere" Türkiye toprakları ve vasal devletlerin topraklarında mallarıyla engelsiz ve emniyetli bir şekilde hareket etmelerini ve ticarî faaliyetlerini gerçekleştirmelerini sağlamaktaydı. Bu Gregoryen Kıpçak Ermenilerin, ana dilleri olan Kıpçakçaya çok yakın Kırım Tatarcasıyla Osmanlı Türkçesini bilmeleri ve Türk- Tatar işlerinde çok tecrübeli olmaları sayesinde "Ermeniler", tercüman, danışman, müsteşar, aracı, refakatçi, hatta diplomat vasfında sık sık diplomatik hizmetlerde görev yapmaları için celb edilmekteydi. "Ermenilerin" casusluk görevlerinde bulunmaları veya casusluktan şüphe uyandırmaları üzerine de pek çok hadise kaydedilmiştir.

Gregoryen-Kıpçak toplumu şehirdeki önemli ekonomik etkisi ve büyük kârlar getiren doğu ticaretinde oynadığı aktif rolleri sayesinde, Lvov veya diğer şehirlerde Ermeni Voytluğu şeklinde güçlü, hukukî bir özerklik meydana getirmeyi başarmıştır³⁰. Yalnız, 1469 yılındaki Lvov şehir belediye meclisi ile olan mücadelede, ayrı bir mahkeme enstitüsü olan Ermeni Voytluğu görevinin ortadan kaldırılmasına rağmen, Ermeni Özerkliği "karma" mahkemeler şeklinde, -ki bu, şehir voytu ve "Ermeni"

²⁹ Garkavets A.N., a.g.m.,.../ "Töre Bitiği", s. 763.

³⁰ Kapral M., a.g.m.,.../ Töre Bitiği, s. 750.

büyüklerinden oluşmaktaydı,-varlığını korumuştur. XVIII. yüzyılın sonunda Lvov'daki "Ermenilerin" bütün hakları fiili olarak şehrin Leh-Katolik ahalisi ile eşit hale getirilmiştir. Yalnız bu durum, paradoks gibi geliyor olsa da, "Ermeni" toplumu ve milli kültürünün gelişmesine değil, tersine "Ermenilerin" Leh muhitinde eriyip yok olmasına yol açmıştır³¹.

Ukrayna, Lehistan, Moldavya vs. bölgelerde yaşamış ve çeşitli faaliyetlerde bulunmuş bu Gregoryen-Kıpçaklar üzerine atfedilmiş literatürün oldukça çok olmasına rağmen, bu "Ermenilerin" faaliyet alanları, harp sırasında gösterdiği yararlıklar, esirlerin mübadelesi veya geri satın alınmasında oynadığı roller, bununla birlikte ülkenin kültürel hayatının çeşitli dallarındaki; eğitim, tiyatro, mimari, sanat, matbaacılık vs. faaliyetleri derin ve ciddi araştırmaların yapılmasını gerektirmektedir.

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz ki, Türk milletinin yüzyıllar boyunca yaşadığı belli tarihi koşullar, ne yazık ki milli hukuk esaslarının yazılı bir şekilde tespit edilmesine ve sağlamlaştırılmasına engel olmuştur. Fakat bu durum Türk milletinin hukukî tasavvurlarının sistematik bir karakter taşımadığı anlamına gelmez. Bunu anlamak için hukuk terminolojisinin incelenmesi, analiz edilmesi kâfidir.

Orta asırlarda Avrasya'nın çeşitli ülkelerinde tanzim edilmiş olan Kıpçakça yazılı belgeler, Türk hukuk tarihi araştırmacıları için ek kaynak olarak değerli katkılar sağlayabilecek durumdadır. Bu bakımdan, 1519-1689 tarihleri arasında Ermeni yazısıyla yazılmış Kıpçakça Kanunlar Mecmuası, Mahkeme Usulü Kanunu, meslekî ve sosyal teşkilatların tüzükleri, dinî ve sivil idare muhtariyetlerinin kararnamelerini içeren Kıpçakça hukukî işlerin muazzam grubu en önemlisidir. Bu eserler arasında, önce Latince'ye, sonra Lvov'lu Kıpçakça konuşan Ermenilerin ana diline çevrilmiş ve 1519 yılında Leh kralı tarafından onaylanmış Ermeni Kanunlar Mecmuasının incelenmesi, Türk halklarının hukuk alanında, milli gelenekler konusu üzerinde, kanunlarının hukuk terminolojisinin gelişmesi için hizmet edecektir.

³¹ Kapral M., a.g.m.,.../ Töre Bitügi, s. 751.

KAYNAKLAR

- 1) Garkavets A.N., Kıpçakskoye Pismennoye Naslediye I. Katalog i Tekstu Pamyatnikov Armyanskim Pismom. Almatu, "Deşt-i Kıpçak", 2002.
- 2) Garkavets A.N., Kıpçakskiy Yazıki: Kumanskiy i Armyano-Kıpçakskiy. Alma-Ata, "Nauka", 1987.
- 3) Garkavets A.N., Konvergentsiya Armyano-Kıpçakskogo Yazıka k Slavyanskim v XVI-XVII vv. Kiyev, "Nauka-Dumka", 1979.
- 4) Garkavets A.N., Zagadoçniye Ukrainskiye Armyane, Kotoriye Govorili, Pisali, Molilis po-Kıpçakski i 400 Let Nazad Napeçatali Pervuyu v Mire Kıpçakskuyu Knigu./ Garkavets A.N., Kıpçakskoye Pismennoye Naslediye I. Katalog i Tekstu Pamyatnikov Armyanskim Pismom. Almatu, "Deşt-i Kıpçak", 2002.
- 5) Garkavets A.N., Sapargaliyev G., Töre Bitiği. Kıpçaksko-Polskaya Versiya Armyanskogo Sudebnika i Armyano-Kıpçakskiy Protsessualniy Kodeks. Lvov, Kamenets-Podolskiy, 1519-1594. Almatu, "Deşt-i Kıpçak", "Baur", 2003.
- 6) Garkavets A.N., Kıpçakoyazıçniye Armyane i Kıpçakskoye Armyanopismennoye Naslediye XVI-XVII Vekov. / Garkavets A.N., Sapargaliyev G.; Töre Bitiği. Kıpçaksko-Polskaya Versiya Armyanskogo Sudebnika i Armyano-Kıpçakskiy Protsessualniy Kodeks. Lvov, Kamenets-Podolskiy, 1519-1594. Almatu, "Deşt-i Kıpçak", "Baur", 2003.
- 7) Garkavets A.N., Transkriptsiya Kıpçakskogo Teksta 1523 Goda po Rukopisi 1916/ II Natsionalnogo İstituta İmeni Ossolinskih, Vrotslav, Polşa, i Yego Perevod na Russkiy./ Garkavets A.N., Sapargaliyev G.; Töre Bitiği. Kıpçaksko-Polskaya Versiya Armyanskogo Sudebnika i Armyano-Kıpçakskiy Protsessualniy Kodeks. Lvov, Kamenets-Podolskiy, 1519-1594. Almatu, "Deşt-i Kıpçak", "Baur", 2003.
- 8) Kapral M., Pravovoye Ustroystvo Armyanskoy Obşini Lvova v XIV-XVIII vv. Obzor Dokumentov / Garkavets A.N., Sapargaliyev G.; Töre Bitiği. Kıpçaksko-Polskaya Versiya Armyanskogo Sudebnika i Armyano-Kıpçakskiy Protsessualniy Kodeks. Lvov, Kamenets-Podolskiy, 1519-1594. Almatu, "Deşt-i Kıpçak", "Baur", 2003.

- 9) Kırzioğlu M.F., Yukarı-Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar. İlk Kıpçaklar (M.Ö. VIII.- M.S. VI. yy.) ve Son Kıpçaklar (1118, 1195) ile Ortodoks-Kıpçak Atabekler Hükümeti (1267-1578). (Ahıska/Çıldır Eyaleti Tarihinden). Ankara, TTK, 1992.
- 10) Klyaştorını S.G., Sultanov T.İ., Kazahstan. Letopis Treh Tısaçeletiy. Alma-Ata, "Rauan", 1992.
- 11) Kırımskiy A.Ye., Tyurki, İh Movi ta Literaturi, Kiyev, 1930
- 12) Kurat A.N., *Peçenek Tarihi*, İstanbul, 1937.
- 13) Kurat A.N., *Rusya Tarihi*, Ankara, 1999.
- 14) Kurat A.N., *IV.-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara, 1992.
- 15) Rasony L., *Tarihte Türklük*, Ankara, 1971.
- 16) Toğan A.Zeki V., *Azerbaycan*, İ.A., II.c. İstanbul, 1993.
- 17) Turan O., *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ankara, 1965.

